

Dr. sc. Salih Jalimam

Dr. sc. Mirza Džananović

ŠTAMPARSKA I NOVINARSKA DJELATNOST U ZENICI U XX STOLJEĆU¹

Sažetak

Historijska štampa prepoznata je u savremenoj historiografiji kao vrlo važan izvor informacija o različitim aspektima života u određenoj društvenoj zajednici. Iako se štamparska djelatnost u Zenici javlja relativno kasno, kako u poređenju sa drugim gradovima Bosne i Hercegovine, tako još i više u širem regionalnom, evropskom i svjetskom kontekstu, ipak i u ovom gradu postoji duga tradicija izdavanja listova različitog kvaliteta i karaktera. U radu se prati razvoj štamparske djelatnosti u Zenici od izlaska prvog lista 1920. godine pa do kraja XX stoljeća, te nastoji utvrditi kontekst nastanka ali i nestanka pojedinih listova koji su izlazili u ovom gradu.

Ključne riječi: *Zenica, štamparstvo, novinarstvo, socijalizam, „Naša riječ“*

Uvod

Štamparska i novinarska djelatnost spadaju u red najznačajnijih dostignuća u ukupnom razvoju savremene civilizacije. Relativno brzo i jednostavno izdavanje knjiga, novina, časopisa i ostalih publikacija omogućila su intenzivno širenje znanja i informacija koje su do tada bile rezervisane samo za uski, povlašteni sloj stanovništva. Štampana riječ srušila je brojne, do tada nepremostive, barijere i omogućila da se čuje i trajno zabilježi mišljenje i glas masa zapostavljenih i marginalizovanih skupina. Novinari i publicisti postali su bitni i uvaženi članovi društva, a odštampani materijali riznice znanja i kolektivnog sjećanja.² U historiji štamparstva, ali i novinarstva, zabilježen je čitav niz važnih događaja i otkrića koja su značajno utjecala na dalji razvoj ovih djelatnosti kao i njihovu ulogu u savremenom društvu. Prijenos informacija, formiranje javnog mnijenja, pružanje zadovoljstva i užitka te transmisija kulture, samo su neke od uloga koju imaju novine i ostali mediji. Ipak, primarnom ulogom novina smatra se informiranje, odnosno prijenos, objašnjavanje i komentiranje za javnost važnih i aktuelnih događaja iz političkog, ekonomskog, kulturnog, naučnog, sportskog, društvenog i svakodnevnog života.³

¹ Prilog predstavlja dopunjenu i prerađenu verziju članka pod nazivom „Štamparska djelatnost u Zenici od početaka do 1980. godine“ kojeg je sredinom 80-ih godina napisao Salih Jalimam, tadašnji kustos Muzeja grada Zenice. Tekst je napisan za interne potrebe Muzeja grada Zenice i nikada nije objavljen, a sačuvan je u formi rukopisa sa kompletnim naučnim aparatom i popisom korištenih izvora i literature. Rukopis je nastao u periodu kada je najveći broj listova pokrenutih za vrijeme socijalističkog perioda još uvijek bio aktivan, a autoru je također bila dostupna arhiva Muzeja grada Zenice kao i sačuvana historijska štampa koja je i korištena prilikom pisanja rada. Zbog činjenice da je tokom rata (1992. – 1995.) i u periodu nakon njega dobar dio arhive i historijske štampe uništen, izgubljen ili nedostupan, rukopis se pokazao kao važan izvor informacija o štamparskoj djelatnosti u Zenici do 1990. godine, što i jeste osnovni motiv njegove dopune i objavljivanja. Novi rad se značajno oslanja na sačuvani originalni rukopis, iako je forma izmijenjena, a obuhvaćeni period proširen na kompletno XX stoljeće uključujući i period nakon rata u Bosni i Hercegovini. Zbog toga se kao jedan od autora navodi i Salih Jalimam koji je preminuo prije objavljivanja dopunjene i proširene verzije članka.

² Gocini Đovani, *Istorija novinarstva*, Beograd, Clio, 2001, 27-31.

³ Mokriš Svjetlana, *Novine i njihova uloga u društvenoj zajednici*, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 54, 4(2011), 125.

Doduše, tokom XX stoljeća tu funkciju ispunjavali su i drugi mediji poput radija i televizije, ali je štampa bila najmasovnije sredstvo društvenog komuniciranja koje je pratilo i registrovalo događaje u najširem dijapazonu.⁴ Novine su često bile jedini medij koji je na dnevnoj bazi bilježio i komentirao događaje na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini, postajući time važna i nerijetko jedina baza podataka o svakodnevnom životu ljudi, a naročito na mikrohistorijskoj razini.⁵ Arhivi, muzeji, biblioteke, različita strukovna udruženja, kolekcionari, a u posljednjih nekoliko decenija, i privatne kompanije prepoznale su štampu kao vrijedan segment kulturne baštine. U tom kontekstu treba posmatrati i rastući trend digitalizacije historijske štampe s ciljem njenog trajnog očuvanja ali i omogućavanja lakšeg pristupa i pretraživanja novinskih članaka zainteresovanim istraživačima.⁶

Tradicionalna historiografija, naročito u Bosni i Hercegovini, dugo vremena je zanemarivala značaj i potencijal štampe kao izvora informacija, smatrajući novinske članke plodom subjektivnih stavova autora što ih je automatski činilo nepouzdanim materijalom za ozbiljno istraživanje.⁷ Međutim, postepeno se takav odnos prema informacijama dobijenih iz novinskih članaka mijenjao, a savremena bosanskohercegovačka historiografija, po uzoru na historiografije ostalih zemalja u regionu, Evropi i svijetu, historijsku štampu s pravom smatra vrijednim izvorom informacija za različite periode i oblasti ljudskog djelovanja. Ipak, novine kao historijski izvor se ne mogu i ne trebaju precjenjivati, ali se također ne smiju ni potcjenjivati.⁸ Činjenica je da se brojne historijske pojave i procesi, prvenstveno zbog nedostatka drugih izvora, mogu istraživati jedino na osnovu informacija iz štampe (dnevne, lokalne, partijske, listovi privrednih, društvenih, političkih i kulturnih društava i organizacija itd), ali taj svojevrsni monopol nad podacima ne znači da im se treba pristupati nekritički. Naprotiv, prilikom rada sa historijskom štampom nužno je koristiti ustaljene metode naučne kritike izvora, pri čemu treba razlikovati pojedine natpise iz novina poput dnevnih vijesti, dopisa, komentara i reportaža, od zvaničnih stavova redakcija ili rukovodstava pojedinih političkih, ali i ostalih, grupa, udruženja ili organizacija.⁹

Kratki pregled štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini

Izdavaštvo u Bosni i Hercegovini ima dugu ali i neobičnu prošlost, s obzirom da se prva štamparija javlja relativno rano, još početkom 16. stoljeća, ali se prve novine i stvarna izdavačka djelatnost pojavljuju tek u drugoj polovini 19. stoljeća. Naime, prva štamparija na tlu Bosne i Hercegovine djelovala je, u periodu od 1529. do 1531. godine, u manastiru Sopotnica kraj Goražda u kojoj je objavljeno svega nekoliko knjiga vjerskog karaktera. Iako se, zahvaljujući goraždanskoj štampariji, Bosna i Hercegovina svrstala u red pionira izdavačke djelatnosti na južnoslavenskom

⁴ Babić Nikola, Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor, Prilozi, br. 4 (1968): 633.

⁵ Blek Džeremi, Makrejd M. Donald, Izučavanje istorije, Beograd, Clio, 2007, 118-119.

⁶ Kao primjer mogu poslužiti sljedeće digitalne arhive historijske štampe: <http://www.infobiro.ba/>, <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine>, <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pregled-lat>, <http://dnc.nsk.hr/newspapers/Search.aspx>, <https://library.foi.hr/lib/booksearch.php?B=1&H=&E=E9999&o=gg&K=B&D=3&V=EGN> itd.

⁷ Babić, Radnička štampa, 633.

⁸ Petranović Branko, Istoriografija i revolucija, Štampa u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu kao istorijski izvor, Prosveta, Beograd, 1984, 87.

⁹ Babić, Radnička štampa, 633.

prostoru, ta plemenita praksa nije nastavljena u narednim stoljećima. Žalosna je činjenica da se praksa izdavanja knjiga u Bosni i Hercegovinu „vraća“ tek 1866. godine sa otvaranjem prve moderne štamparije u Sarajevu. Tada na poziv osmanskog namjesnika u Bosni, Topal Osman-paše, u Sarajevo dolazi Ignjat Sopron koji dio svoje zemunske štamparije prebacuje u Sarajevo čime započinje moderna historija štamparstva u Bosni i Hercegovini. Tu se 1866. godine štampa prvi bosanskohercegovački list „Bosanski vjestnik“, a potom i brojni drugi poput lista „Bosna“ ili „Sarajevskog cvjetnika“.¹⁰ Uspostavom austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini dolazi i do prave ekspanzije na polju izdavačke djelatnosti te se tokom ovog perioda pokreće preko stotinu listova različitog karaktera, kvaliteta i izdavačkog intenziteta, a osim u Sarajevu tada se pokreću i listovi u drugim gradovima Bosne i Hercegovine poput Mostara, Banja Luke, Tuzle, Bijeljine, Travnika, Brčkog, Doboja itd.¹¹ Većina ovih štamparija nastavila je sa radom i nakon Prvog svjetskog rata, a osnovano je i dvadesetak potpuno novih te se ukupan broj štamparija na tlu Bosne i Hercegovine popeo na oko 40.¹² Tokom Drugog svjetskog rata štamparska djelatnost dobija specifičnu ulogu i značaj u promociji i propagandi politika i ideologija, pa tako sve strane u sukobu veliku pažnju posvećuju pokretanju i izdavanju listova i biltena kako bi što uvjerljivije objasnile svoje ciljeve borbe što većem broju ljudi.¹³

Štamparska djelatnost najveću ekspanziju doživljava nakon Drugog svjetskog rata kada se otvaraju štamparije u skoro svim krajevima Bosne i Hercegovine, objavljuju brojne dnevne, sedmične i periodične novine i časopisi, osnivaju velike štamparije poput sarajevskog „Oslobođenja“ (1943. godine) ili zeničkog „Doma štampe“, formiraju značajne izdavačke kuće poput „Svjetlosti“ (1945. godine) ili „Veselina Masleše“ (1950. godine) iz Sarajeva, školuju čitave generacije novinara itd. U ovom periodu možemo razlikovati republičku, regionalnu i lokalnu štampu, a uprkos činjenici da je ostvaren veliki napredak na polju štamparske djelatnosti, Bosna i Hercegovina je i dalje bila jedna od najnerazvijenijih republika u ovom pogledu, o čemu svjedoči podatak da se po broju dnevnih listova (ukupno dva i to „Oslobođenje“ i „Večernje novine“) nalazila na pretposljednem mjestu, odnosno samo ispred Crne Gore.¹⁴ Ipak, broj regionalnih i lokalnih listova bio je u konstantnom rastu pa je do sredine 50tih godina teritorija cijele Bosne i Hercegovine bila pokrivena mrežom periodičnih listova koji su donosili informacije iz svih krajeva zemlje. Također, u ovom periodu ustalila se i nova, ali poprilično raširena, praksa štampanja novina, časopisa i biltena pojedinih kombinata, preduzeća i radnih organizacija, a izlazila su i javna glasila različitih političkih, partijskih, sindikalnih i sličnih organizacija. U konačnici sredinom 80tih godina na području Bosne i Hercegovine izlazilo je preko 500 različitih novina i časopisa koji su informisali stanovništvo o svim događajima iz zemlje i svijeta.¹⁵

Posljednju deceniju XX stoljeća u Bosni i Hercegovini obilježila su velika ratna razaranja, teška ekonomska situacija i komplikovan proces tranzicije u novi društveni i privredni sistem.

¹⁰ Nuhić Muhamed, Komuniciranje od pećinskog crteža do žive slike, Knjiga prva, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1996, 113-116.

¹¹ Socijalistička republika Bosna i Hercegovina : separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb, 1983, 242-243.

¹² Tucaković Šemso, Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2006, 63

¹³ Isto, 102-158

¹⁴ Tucaković Šemso, Historija novinarstva, 161-163.

¹⁵ Isto, 165.

Neposredno prije izbijanja ratnih sukoba veliki broj listova, naročito privrednih organizacija, je prestao sa radom usljed nedostatka potrebnih finansijskih sredstava. Također, brojni listovi partijskih i sindikalnih organizacija su se također ugasili, ali su osnivani listovi novih političkih partija, kulturnih društava, nevladinih organizacija itd. Tokom rata nastupio je novi val gašenja časopisa koji je djelomično ublažen pokretanjem niza biltena različitih vojnih formacija.¹⁶ Štamparska djelatnost u Bosni i Hercegovini okončanje ratnih sukoba dočekala je sa velikom dozom optimizma usljed očekivanog intenziviranja procesa opće demokratizacije društva što podrazumijeva i puno veću slobodu medija.¹⁷ Ipak, nova tehnološka revolucija i intenziviranje procesa prelaska na digitalne platforme za posljedicu je imalo značajan pad tiraža štampe u mnogim zemljama svijeta.¹⁸ Politička i društvena rascjepkanost poslijeratnog bh. društva dodatno je oslabila poziciju štampanih medija što dovodi do novog vala gašenja brojnih listova u Bosni i Hercegovini na pragu novog milenijuma.

Početak štamparske djelatnosti u Zenici od 1918. do 1945. godine

Iako se početak moderne štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini veže za posljednju deceniju osmanske uprave na ovim prostorima, odnosno sa pokretanjem Sopronove štamparije u Sarajevu 1866. godine, štamparstvo svoj stvarni razvoj doživljava tek tokom austro-ugarske okupacije. U tom periodu osnivaju se brojne štamparije u Sarajevu, ali i drugim gradovima u Bosni i Hercegovini poput Mostara i Banja Luke, što posljedično dovodi do prave izdavačke ekspanzije o čemu svjedoči činjenica da je tokom kratke austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini izlazilo preko stotinu listova i časopisa. Zenica za vrijeme austro-ugarske uprave postaje važno industrijsko središte koje postepeno i fizionomijom i sadržinom poprima karakter modernog srednjoevropskog grada. Postoje određene indicije da je pred kraj austro-ugarske uprave u Zenici, 1915. godine, štampana prva lokalna novina i to šaljivog karaktera pod nazivom „Zenički list“, međutim još uvijek ne postoje precizni podaci o istinitosti takvih navoda.¹⁹ Uprkos trenutnom odsustvu primarnog izvora podataka o postojanju „Zeničkog lista“ treba imati na umu da su u tom periodu postojali preduslovi potrebni za pokretanje takvih novina, jer je u gradu djelovala štamparija u vlasništvu Adolfa Weissa u kojoj je u junu 1914. godine zabilježen štrajk radnika.²⁰

Ipak, uskoro po okončanju Prvog svjetskog rata u Zenici je krenula sa radom nova štamparija u vlasništvu zeničkog Jevreja Rafaela Trinkija, a tokom 1920. godine čini se da je obnovljen i rad štamparije u vlasništvu Adolfa Weissa. Obje pomenute štamparije radile su na principu ručnog slaganja slova za štampanje i bile su manjeg kapaciteta, ali su postale vrlo bitan faktor u kulturnom i društvenom životu Zenice.²¹ Upravo u Trnikijevoj štampariji izdate su i prve, barem za sada poznate, zeničke novine pod nazivom „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“ čiji je urednik bio Nikola Božić, a koje su štampane i na ćirilici i na latinici. „Kapidžik“ je bio list periodičnog tipa koji je, kako u zaglavlju lista piše, izlazio „kad

¹⁶ Isto, 176-179.

¹⁷ Isto, 180-181.

¹⁸ Kukić Damir, *Medijska kultura*, Zenica, 2013, 23-25.

¹⁹ Jalimam Salih, *Historija Zenice*, Zenica, 2010, 92.

²⁰ Jokanović Božo, *Radnički pokret Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1986, 52.

²¹ Pejanović Đorđe, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529 – 1951*, Sarajevo, 1952, 75.

mu prahne!“, a uredništvo mu je bilo u Hotelu Balkan u Zenici.²² Ukupno je odštampano 17 brojeva ovog lista, a svi sačuvani originalni primjerci su stradali prilikom granatiranja Narodne univerzitetske biblioteke u Sarajevu 1992. godine,²³ tako da su danas dostupni samo pojedini primjerci i to u digitalnoj formi. U Weissovoj štampariji izrađen je list pod nazivom „Narodne novine – radikalno-političko-informativni list“ čiji je vlasnik i urednik bio Veljko Grgurević. „Narodne novine“ su počele izlaziti dva puta sedmično za vrijeme izbora u Kraljevini SHS 1923. godine, a takvu praksu su zadržale sve do održavanja novih izbora 1925. godine. Sa okončanjem izbora došlo je i do obustave štampanja „Narodnih novina“, izuzev nekoliko brojeva koji su izašli tokom 1927. godine kada su se ponovo održavali izbori. Inače, „Narodne novine“ su štampane isključivo na ćirilici i bile su službeni list zeničkog ogranka Narodne radikalne stranke čije je sjedište bilo u Beogradu, a koja je i pobijedila na svim pomenutim izborima.²⁴ Važno je pomenuti da su u pomenutim štamparijama izdavani i svi materijali poput formulara i poslovnih knjiga nužnih za normalno poslovanje brojnih preduzeća u Zenici, a naročito Željezare i Rudnika, a u Weissovoj štampariji su također nastale i brojne razglednice, od kojih su mnoge i do danas sačuvane, a koje predstavljaju važan izvor podataka, ali i neprocjenjivo dokumentarno i foto bogatstvo grada Zenice.

Do izbijanja Drugog svjetskog rata u Zenici je, 1937. godine, otvorena još jedna štamparija u vlasništvu Gojka Miloševića, u kojoj je izlazio list „Jedinstvo – nedjeljni informativni list“ pod uredništvom Milana Mitraševića. Inače, ova štamparija je po oslobođenju Zenice 1945. godine prerasla u štampariju Sreskog narodnog odbora te su u njoj štampani materijali potrebni za normalno funkcionisanje nove uprave, ali i neki brojevi prvog poslijeratnog zeničkog lista „Udarnik“, čiji je izdavač bila Sindikalna podružnica Željezare Zenica.²⁵ Osim pomenutih listova, do Drugog svjetskog rata u Zenici su izdavani i drugi časopisi poput lista „Zeničanin – liberalno glasilo Zeničana“ kojeg je uređivao Derviš Imamović, zatim „Slobodna riječ – nezavisni informativni list“ čiji je vlasnik i urednik bio Faik Omerspahić, te „Vjesnik župe svetoga Josipa u Gornjoj Zenici“ čiji je prvi i jedini broj izašao 1940. godine.²⁶ List „Zeničanin“ bio je prvi književni list koji je izlazio u Zenici, a pokrenuo ga je Jakov Ozmo, inače jedan od najznačajnijih zeničkih intelektualaca prve polovine XX stoljeća.²⁷ Ideja je bila da „Zeničanin“ izlazi redovno, dva puta mjesečno, ali je list često bio pod udarom cenzure i zabrana, pa su tokom 1933. i 1934. godine izašla ukupno četiri broja, štampana ćirilicom i latinicom, i to u sarajevskoj štampariji u vlasništvu Omera Šehića. „Slobodna riječ“ je izlazila periodično i to samo na latinici, a štampana je u štampariji „Prosvjeta“ u Sarajevu. Ukupno je izašlo šest brojeva i to u periodu od 23. jula do 17. novembra 1939. godine kada je list prestao sa radom.²⁸ Također, postoje podaci o još jednom satiričnom listu koji je u ovom periodu izlazio u Zenici, a to je „Zvrndalo“ kojeg je pokrenuo Jakov

²² Vidjeti naslovnici npr. „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“ broj 13, Godina I, Zenica, četvrtak 29. maj 1919. godine

²³ Đulbić Mirsad, Zenički leksikon, Zenica, 2020, 114.

²⁴ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 6.

²⁵ Isto, 1.

²⁶ Isto, 6-7.

²⁷ Jalimam, Historija Zenice, 143.

²⁸ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 7.

Ozmo, ali u ovom trenutku nemamo više informacija o sadržaju lista, urednicima niti koliko je tačno brojeva izašlo.²⁹

U ovom trenutku nemamo mnogo informacija o radu štamparija tokom Drugog svjetskog rata niti je zabilježeno postojanje nekog lista koji je u tom periodu izlazio u Zenici. Međutim, poznato nam je da su ustaške vlasti odmah na početku uvele čitav niz zakona i uredbi kojima je legalizovana i uskoro provedena konfiskacija i pljačka imovine zeničkih Jevreja i Srba.³⁰ U tom procesu preuzete su i štamparije Rafaela Trinkija i Adolfa Weissa³¹ koji su deportovani i ubijeni u logoru Jasenovac, a isto je urađeno i sa štamparijom Gojka Miloševića, mada o njegovoj sudbini trenutno nemamo preciznih podataka. Prezeti strojevi su stavljeni u službu okupacionih vlasti, a korišteni su i dalje za štampanje materijala potrebnih za normalno funkcionisanje lokalne uprave i postrojenja (Željezara, Rudnik itd).

Iz navedenog vidimo da štamparska djelatnost u Zenici počinje nakon Prvog svjetskog rata, te da do početka Drugog svjetskog rata u gradu djeluje nekoliko štamparija i izlazi, doduše neredovno, veći broj listova i novina različitog karaktera, što ipak svjedoči o dinamičnom izdavačkom ali i uopće kulturnom životu u gradu. Bitno je naglasiti da se u ovom periodu formira i prva generacija zeničkih intelektualaca koja aktivno sudjeluje u društvenom i kulturnom životu grada, a upravo su listovi poput „Kapidžika“ ili „Zeničanina“ bila mjesta njihovog okupljanja. Žalosna je činjenica da dobar dio međuratne zeničke štampe nije sačuvan, jer takva građa predstavlja važan izvor informacija prvenstveno o društvenom i kulturnom životu u gradu, ali koja je također sadržavala i veliki broj informacija o dešavanjima u gradu iz svih ostalih sfera života.

Štamparska djelatnost u Zenici tokom socijalističkog perioda

Nakon Drugog svjetskog rata štamparska i izdavačka djelatnost doživljavaju veliku ekspanziju, kako kvantitetom tako i kvalitetom, te Zenica postaje jedan od važnijih publicističkih centara u Bosni i Hercegovini. Zatečene štamparije su nacionalizovane i stavljene pod kontrolu novih vlasti, a 1948. godine osnovana je i nova štamparija u vlasništvu „Željezare“ Zenica. „Željezarina“ štamparija je 1949. godine dobila vrijednu opremu iz Sarajeva, gdje je jedna štamparija demontirana, a zatim je sav materijal dopremljen u Zenicu. Upravnik ove štamparije bio je Nazif Soldin, jedna od najznačajnijih osoba iz okvira štamparske djelatnosti u historiji Zenice, koji je predložio da „Željezarina“ štamparija bude smještena u Jevrejsku sinagogu koja je tokom rata bila potpuno devastirana. Inicijativa je prihvaćena, Sinagoga obnovljena, a štamparija je počela sa radom. Tokom 1950. godine u Zenici je osnovano „Gradsko privredno preduzeće – štamparija i knjigoveznica“ koja je od 1952. godine nosila naziv „Knjižar“, a koje se smatra pretečom čuvenog zeničkog štamparskog giganta „Doma štampe“.³²

Integracijom Štamparije „Željezare“ Zenica i „Knjižara“ osniva se zajednički kolektiv koji se stapa sa tek osnovanim preduzećem i sedmičnim listom „Naša riječ“, te se time štamparska

²⁹ „Od „Zeničkog lista“ do „Zeničanina“, Nova ratna „Naša riječ“, Zenica, 10. septembar 1993. godine, broj 2716, 6-7.

³⁰ Kazazović Čamil, Zenica u oružanoj revoluciji, Zenica, 1984, 64-69.

³¹ Rafael Trinko ubijen je 1941. godine, a Adolf Weiss 1943. godine. Vidjeti na: <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618> ;

³² Dom štampe 1950. – 1970, Zenica, 1975, 20.

djelatnost u Zenici u potpunosti zaokružuje. Upravo ovo preduzeće je 1959. godine nabavilo prvu slagaću mašinu u Zenici čime je čitav proces štampanja znatno olakšan i ubrzan. Važan korak u razvoju grafičke industrije u Zenici bilo je izdvajanje „Doma štampe“ iz „Naše riječi“, 1964. godine, kada ovo preduzeće useljava u novu zgradu u centru Zenice. Postojanje moderne štamparije omogućilo je ekspanziju izdavačke djelatnosti u Zenici koja i definitivno postaje važno kulturno središte u Bosni i Hercegovini.³³

Već je napomenuto da se odmah po oslobođenju nacionalizuju dotadašnje štamparije koje nastavljaju sa radom u drugačijim uslovima, a izdaje se i prvi, također već pomenuti, list „Udarnik“ koji je štampan ćirilicom i latinicom pod uredništvom prvo Bože Dilberovića, zatim Živka Babića i u konačnici Drage Blaževića, a koji tu funkciju obnaša sve do 1951. godine kada je list i prestao izlaziti.³⁴ Međutim, 29. novembra 1952. godine izlazi prvi broj lista „Metalurg“, kao svojevrsni nasljednik „Udarnika“, a izdavač mu je prvo Tvornički odbor sindikata „Željezare“ Zenica, a od 1953. godine Radnički savjet „Željezare“ Zenica. „Metalurg“ je u periodu od 1952. do 1960. godine izlazio jednom mjesečno, a od 1961. do 1963. godine svakih petnaest dana. Urednici su bili Milan Stajić, zatim Aleksandar Gadžić i potom Rade Janičijević, a sadržajno je bio vezan uglavnom za teme iz samog radnog kolektiva poput prenošenja odluka organa uprave, zatim izvještavanje o djelatnosti društveno-političkih organizacija u „Željezari“, kao i prenošenje informacija o rezultatima poslovanja preduzeća i tako dalje.³⁵ „Metalurg“ je u avgustu 1963. godine ugašen, a naslijedio ga je časopis „Bilten“ čiji je urednik bio prvo Rade Janičijević, a potom Čedomir Lješević, a po konceptu ovaj list se nije mnogo razlikovao od svog prethodnika, s tim da je sadržaj dodatno proširen otvaranjem prostora za iznošenje mišljenja radnika o stanju u preduzeću, poslovanju, ličnim dohocima i ostalim temama iz radne svakodnevnice.³⁶ Ipak, ni ovaj list nije bio dugog vijeka jer već 1969. godine dolazi do integracije „Biltena“, zatim „Ljubijskog rudara“, „Našeg kolektiva“ i „Liva“ te na taj način nastaje list „Složene organizacije udruženog rada Rudarsko metalurškog kombinata Zenica Metalurg“. Novi list je bio svojevrsni službeni glasnik „RMK“ Zenica, izlazio je jednom sedmično u izdanju Službe za informisanje „RMK“ Zenica. Prvi urednik bio je Čedomir Lješević, zatim legendarni zenički novinar Branimir Tucaković, te u konačnici Branko Boričić, a za list je tokom postojanja pisalo preko 300 novinara.³⁷ „Metalurg“ je štampan u ogromnom tiražu te je imao i veliki utjecaj na javno mnijenje, što je naročito do izražaja došlo u drugoj polovini 80tih godina kada Zenicu potresa afera oko lažnih mjenica.³⁸ Međutim, katastrofalna ekonomska situacija u „RMK“ Zenici početkom 90tih prvo je pogodila „Metalurg“ koji upravo u tom periodu i definitivno prestaje sa radom.

Osim „Željezare“ i „RMK“ Zenica i druge radne organizacije su izdavale svoje listove poput lista „Ugalj – glas rudara Zenica“ (izdavač Radnički savjet Rudnika mrkog uglja Zenica, izašla 4 broja tokom 1953. godine pod uredništvom Hasiba Kozle),³⁹ zatim „Vatrostalac – list

³³ Dom Štampe 1950-2000, Zenica, 2000, 35-36.

³⁴ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 9.

³⁵ Isto, 9-10.

³⁶ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 15-16.

³⁷ „Oni su pisali za Metalurg“, *Metalurg*, XIX, broj 1000, Zenica, 3. septembar 1987. godine, 9.

³⁸ Vidjeti u: Mirza Džananović, „Abdići među nama – odjeci afere „Agrokomerc“ u Zenici“, *Prilozi*, br. 47 (2018):247-267.

³⁹ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 15-16.

kolektiva Vatrostalne“ (izdavač Radnički savjet Vatrostalne, izlazio jednom mjesečno u periodu od 1961. do 1990. godine, ali sa prekidima; Žarko Vasiljević je bio dugogodišnji urednik),⁴⁰ „Glas rudara – list srednjobosanskih rudnika“ (nasljednik pomenutog lista „Ugalj“; izdavač je bio Radnički savjet Srednjobosanskih rudnika mrkog uglja Kakanj, Breza Zenica i Bila, a izlazio je svakih 15 dana u periodu od 1963. do 1976. godine; urednici su bili Rade Jovanović i Vjekoslav Ivičević),⁴¹ „Izgradnja – list Složene organizacije udruženog rada“ (izdavač Radnički savjet Izgradnje; izlazio jednom mjesečno u periodu od 1965. do 1990. godine; Anton Tončuk bio je dugogodišnji predsjednik Redakcionog odbora lista),⁴² „Medicinski vjesnik – Stručni časopis Podružnice ljekara regiona Zenica – Društva ljekara SR BiH Zenica“ (izdavač Podružnica ljekara regiona Zenica – Društva ljekara SR BiH Zenica; izlazio četiri puta godišnje u periodu od 1965. do 1990. godine; urednik primarijus doktor Veljko Sladojević),⁴³ „Zenicatrans – list radnog kolektiva „Zenicatrans“ Zenica“ (izdavač Radnički savjet Zenicatransa; izlazio jednom mjesečno u periodu od 1967. do 1990. godine; urednik Ivica Milešić),⁴⁴ „Metalno – list radnog kolektiva „Metalno“ Zenica“ (izdavač Radnički savjet; izlazio mjesečno u periodu od 1972. do 1990. godine; urednik Periša Pejović),⁴⁵ „Čelik – glasilo konferencije FK „Čelik“ Zenica“ (izdavač Konferencija FK „Čelik“ Zenica; izlazio po potrebi u periodu od 1975. do 1990. godine; urednici Zoran Rajić i Ivica Milešić, a Redakcioni odbor su činili Nikola Piskar, Milica Koruga, Milorad Vukotić, Džemaludin Ramić i Ivica Milešić),⁴⁶ itd. Jedan od značajnijih listova bila je i „Delegatska tribina“, zvanični informativni list Skupštine Opštine Zenica, čiji je prvi broj izašao 1974. godine nakon uspostavljanja delegatskog sistema. List je izlazio redovno prije i poslije svih sjednica Skupštine Opštine Zenica ili skupština različitih SIZ-ova. U pravilu „Delegatska tribina“ je izlazila četvrtkom, najmanje jednom mjesečno, a cilj joj je bio obavještanje javnosti o svim odlukama, sporazumima i dogovorima od značaja za širu društvenu zajednicu.⁴⁷ Nažalost, dobar dio brojeva „Delegatske tribine“, čiji je 500. broj izašao 18. 8. 1988. godine, nije sačuvan ili je nedostupan. Sačuvani su uglavnom oni brojevi koji su objavljeni kao dodatak redovnim brojevima „Naše riječi“.

Međutim, najznačajniji list koji je izlazio u Zenici u ovom periodu bez sumnje je „Naša riječ“, sedmični list koji je prvi put izašao 15. februara 1956. godine, a koji za razliku od svih ostalih pomenutih listova izlazi i danas. Osnivač lista bio je Socijalistički savez radnog naroda Sreza Zenica, a presudnu ulogu u formiranju „Naše riječi“ imao je tadašnji predsjednik sreskog NOO Ilija Materić. Osnovna misija lista bila je izvještanje o svim dešavanjima iz gradova Zeničkog sreza, a naročito Zenice, mada ni ostale sredine poput Kaknja, Viteza, Busovače, Zavidovića, Travnika i Novog Travnika nisu bile zapostavljene. Na prvu godišnjicu pokretanja lista, u februaru 1957. godine, osnovano je i Novinsko preduzeće „Naša riječ“ sa direktorom

⁴⁰ Isto, 10.

⁴¹ Isto, 12-15.

⁴² Isto, 16-17.

⁴³ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 17-18.

⁴⁴ Isto, 18.

⁴⁵ Isto, 19.

⁴⁶ Jalimam, Štamparska djelatnost u Zenici, 20.

⁴⁷ Zenica, društveno privredna karta, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Pres-kliping, Beograd, 1975, 34.

Radom Galebom, a u sastav novog preduzeća uključeni su i štamparsko preduzeće „Knjižar“ te štamparija „Željezare“ Zenica.⁴⁸ Inače, prvi urednik „Naše riječi“ bio je Milan Ševaljević, a u samom početku list je imao samo tri novinara i to Božidara Majstorovića, Dušana Jakšića i Avdu Husarića, što najbolje svjedoči o preprekama koje su se morale preći kako bi se uopće pokrenuo ovaj važan medij.⁴⁹ Ipak, vremenom je „Naša riječ“ ojačala u svakom smislu, kadrovskom, materijalnom, tehničkom, pa se etablirala kao najvažniji medij u cijeloj srednjoj Bosni. Već sredinom 70tih godina izlazila je u tiražu od 13.500 primjeraka,⁵⁰ a sredinom 80tih i u tiražu od čak 30.000 primjeraka, što je i za to vrijeme bila impozantna brojka.⁵¹ Poseban doprinos razvoju lista dao je dugogodišnji urednik i novinar Fadil Ademović, zatim najdugovječniji direktor Milivoje Đurić, kao i čitav niz novinara, fotografa i reportera poput Nihaza Gradinčića, Bože Majstorovića, Branka Tucakovića, Milivoja Đurića, Bogoljuba Ilića, Ladislava Kostijala, Omera Arnauta, Hakije Lemeša i brojnih drugih.⁵² U samom početku, „Naša riječ“ izlazila je jednom sedmično (srijedom) i ta praksa nastavljena je sve do 1978. godine, kada počinje izlaziti dva puta sedmično (ponedjeljkom i petkom). Štampana je isključivo latiničnim pismom, a od 25. maja 1987. godine do početka maja 1992. godine izlazila je po principu jedna stranica na latinici, a sljedeća na ćirilici i tako naizmjenično, i tako sve do 8. maja 1992. godine kada se „Naša riječ“ ponovo štampa isključivo na latinici. Također, bitno je istaći da je na naslovnoj stranici sedmičnika, ispod naziva „Naša riječ“, stajala formulacija da je to „List Socijalističkog saveza radnog naroda“ ili „List za društvena i politička pitanja“, a od septembra 1990. godine te formulacije su u potpunosti uklonjene. Od juna 1992. godine uz naziv „Naša riječ“ dodavan je naglašeni prefiks „Ratna“, a po okončanju sukoba dodata je formulacija „nezavisne novine“. Tokom socijalističkog razdoblja „Naša riječ“ je zapravo imala ulogu službenog lista Opštine Zenica, u početku i sreske uprave, a autori brojnih članaka, naročito u prvoj deceniji rada lista, često su bili najviši predstavnici lokalne vlasti, dok su u narednim decenijama dobar dio sadržaja činili izvještaji sa različitih sjednica, konferencija, savjetovanja i drugih zvaničnih okupljanja različitih društveno-političkih, partijskih i sindikalnih organizacija, a nerijetko su detaljno prenošeni zapisnici sa tih dešavanja.⁵³

U konačnici možemo zaključiti da je tokom socijalističkog perioda u Zenici, relativno redovno, izlazilo oko 30 listova, glasila i biltena koji su radnike, zaposlene u različitim privrednim, upravnim, ugostiteljskim, sportskim, zdravstvenim i drugim institucijama, kao i sve ostale stanovnike Zenice, obavještavali o svim dešavanjima u gradu. Međutim, usljed teške političke, ekonomske i društvene krize u cijeloj zemlji, pa tako i u Zenici, početkom 90tih godina većina pomenutih listova trajno prestaje sa radom. Nažalost, najveći dio ove vrijedne historijske štampe koja je bila ogroman izvor podataka o prošlosti grada Zenice, trajno je uništen tokom sukoba u Bosni i Hercegovini, a još više tokom procesa privatizacije nakon okončanja ratnih dešavanja. Nove lokalne vlasti i novi vlasnici preduzeća nisu prepoznali vrijednost štampe iz socijalističkog perioda te je ona temeljito uništena, a samo rijetki primjerci su sačuvani u Muzeju grada Zenice i

⁴⁸ „Osnovano novinsko preduzeće Naša riječ“, Naša riječ, Zenica, 6. februar 1957. godine, 1.

⁴⁹ „Pisao sam za prvi broj Naše riječi“, Naša riječ, Zenica, 15. februar 1961. godine, 2.

⁵⁰ „Dvije decenije povjerenja“, Naša riječ, Zenica, 11. februar 1976. godine, 1.

⁵¹ „Hroničar vremena“, Naša riječ, Zenica, 14. februar 1986. godine, 4.

⁵² Čehajić Raif, Radio Zenica: 50 godina globalnog medija, Sarajevo, 2020, 54.

⁵³ Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zjenica, Zenica, 2017

Gradskoj biblioteci Zenica. Ostaje nada da je dio te građe, ipak, sačuvan u podrumima i na tavanima nekih ustanova i institucija, te da će barem dio te građe biti dostupan istraživačima u budućnosti.

Kratki osvrt na štamparsku djelatnost u Zenici u posljednjoj deceniji XX stoljeća

Posljednja decenija XX stoljeća u Zenici i Bosni i Hercegovini obilježena je brutalnom agresijom i poslijeratnom tranzicijom koje su značajno utjecale na sve sfere života, pa tako i na štamparsku i novinarsku djelatnost. Kraj socijalističkog razdoblja obilježen je teškom privrednom situacijom zbog koje većina dotadašnjih printanih medija, kojih je inače bilo mnogo, naglo obustavlja svoj rad. Doduše, većina printanih medija je planirala da ta obustava bude privremenog karaktera, odnosno da traje do stabilizacije ekonomske situacije i ponovnog stvaranja uslova za normalno štampanje listova. Međutim, situacija se dodatno pogoršala izbijanjem ratnih sukoba tako da najveći broj listova nikada nije obnovio svoju djelatnost, što se vidjelo i na primjeru Zenice gdje niti jedan list, časopis ili bilten nije počeo ponovo izlaziti. Posljednji preživjeli list iz socijalističkog razdoblja bila je „Naša riječ“ koja uopće nije prestajala izlaziti, ali je vremenom doživjela značajne promjene i u konceptualnom, kadrovskom, uredničkom, vizuelnom, vlasničkom i svakom drugom pogledu.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu i proglašavanje ratnog stanja promijenila je i ulogu novinarstva koje također prelazi na rad u ratnim uslovima, što podrazumijeva izmjene u načinu prikupljanja, prezentovanja i distribucije informacija. Mediji imaju ogromnu ulogu u kreiranju javnog mnijenja, a upravo taj segment rada postaje puno značajniji u kriznim situacijama, jer oni direktno učestvuju i u održavanju i podizanju borbenog morala, homogenizaciji društva, povećanju patriotskih (ali i nacionalističkih) osjećaja kod stanovništva itd.⁵⁴ S obzirom na otežano, ili često u potpunosti onemogućeno, djelovanje ostalih medija (radija i televizije) tokom rata u Bosni i Hercegovini, značaj štampe je naglo porastao, jer su nerijetko printani mediji bili jedini izvor informacija i kanal za komunikaciju sa vanjskim svijetom. Političke i vojne strukture su bile svjesne značaja i uloge medija, te su nastojale uspostaviti kontrolu nad njihovim radom, pa metode poput cenzure ili vršenje pritiska na urednike, reportere i novinare, postaju dio uobičajene svakodnevnice.⁵⁵ Također, civilne i vojne vlasti pokreću i sopstvene listove, biltene i glasila kako bi još neposrednije učestvovala u procesu kreiranja željenog javnog mnijenja, a naročito kako bi promovisale sopstvene ciljeve i uspjehe.

U Zenici krah socijalizma, od printanih medija, preživljava samo „Naša riječ“ koja prestaje biti „List socijalističkog radnog naroda“, a nakon izbijanja sukoba i po naslovu i po karakteru poprima karakter „ratne“ novine. Također, u martu 1993. godine listu je dodata nova formulacija „List slobodnih građana suverene Republike Bosne i Hercegovine“, što je bio simbolični odgovor redakcije na sve komplikovaniju i neizvjesniju vojnu i političku situaciju u Bosni i Hercegovini.⁵⁶

⁵⁴ Labaš Danijel, Barčot Marija, Mediji i rat – etički izazov, Tiskovni mediji u Domovinskom ratu na primjeru Vukovara 1991, u: Zbornik Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije), Biblioteka ZBORNICI – Knjiga 42+, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak MH Vukovar Zagreb – Vukovar, 2013, 180.

⁵⁵ Mučalo Marina, Novinarstvo u ratnim uvjetima, Polit. misao, Vol XXXVI, (1999.), br. 2, 121.

⁵⁶ Vidjeti: „Ratna Naša riječ“, Zenica, 10. mart/ožujak 1993. godine, godina XXXVII, broj 2690, 1.

Tokom cijelog rata, list je detaljno pratio situaciju u gradu ali i široj regiji Zenice, sa posebnim osvrtom na ratna dešavanja, od samih sukoba na pojedinim ratištima, preko izvještaja o stradanjima civila i počinjenim ratnim zločinima, zatim o izbjeglicama i prognanim licima, do tema iz životne svakodnevnice obilježene vanrednom situacijom. Posebno su značajni intervjui sa vodećim političkim, vojnim i policijskim funkcionerima, ali i sa predstavnicima iz vjerskog, kulturnog i društvenog života, koji na najbolji način oslikavaju način i pravce razmišljanja tog vremena. S obzirom na vrlo teške uslove rada, a naročito zbog nedostatka osnovnog materijala, „ratna Naša riječ“ nije izlazila potpuno redovno niti u velikom tiražu, a tada se uvodi i praksa tzv. zidnih novina, koja je podrazumijevala prezentovanje sadržaja iz pojedinih brojeva lista na prometnim mjestima u gradu kako bi svi stanovnici Zenice imali mogućnost dobijanja informacija o tekućim događajima. Također, u sklopu „Naše riječi“ povremeno su izlazila i posebna izdanja ili čak posebni listovi poput „ZE magaZina“, petnaestodnevne revije za srednju Bosnu, koja je izlazila tokom 1993. i 1994. godine, a koja se bavila prvenstveno temama iz kulture.⁵⁷

Osim „Naše riječi“ vrlo važan printani medij u Zenici bilo je i „Oslobođenje“, s tim da u prvoj godini rata izlazi i posebno tzv. „zeničko Oslobođenje“, odnosno specijalno ratno izdanje namijenjeno za regiju Zenice. Dopisništva „Oslobođenja“ i „Oprese“ iz Zenice su, u periodu od juna 1992. do oktobra 1993. godine, pripremila i odštamovala trideset i dva redovna i vanredna izdanja ovog lista. „Ratno izdanje za zeničku regiju“ je štampano u Zenici, ali i u Splitu u štampariji „Slobodne Dalmacije“, a podršku su pružile lokalne vlasti, a naročito privredne institucije iz Zenice, u prvom redu „RMK“ i „Željezara“ Zenica.⁵⁸ U Zenici su izlazili i štampali se i listovi iz drugih gradova poput maglajskih informativnih novina „MIN“,⁵⁹ ali i listovi stanovnika drugih gradova iz Bosne i Hercegovine koji su, usljed ratnih dejstava, utočište pronašli u Zenici, a kao primjer navodimo List Udruženja Tešnjaka u Zenici „Tešnjak“.⁶⁰

Već smo napomenuli da tokom ratnog stanja i vojne strukture po pravilu pokazuju veliki interes za printane medije, a to možemo vidjeti i na primjeru Zenice, koja je bila sjedište 3. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Iako su zapovjednici 3. korpusa, kao uostalom i rukovodioci nižih vojnih jedinica (brigada, bataljona itd), često davali intervjue i izjave za civilne listove, poput „Naše riječi“ ili „Oslobođenja“, ipak je procijenjeno da je potrebno osnovati i posebne vojne listove. Jedan od prvih takvih listova bio je „Informativni bilten 303. brdske brigade“ čiji je prvi broj izašao u januaru 1993. godine, a koji je pokrenut sa ciljem izvještavanja o uspjesima brigade na ratištima, ali i o problemima sa kojima su se susretali borci kako na linijama tako i u svakodnevnom životu.⁶¹ Sličnu praksu imale su i druge jedinice u sastavu 3. korpusa poput

⁵⁷ vidjeti: „ZE magaZin“, petnaestodnevna revija NIPP Naša riječ za srednju Bosnu, Zenica, 31. decembar 1993. godine, broj 4/5, 1.

⁵⁸ Vrijeme Oslobođenja oslobađanja (2): dokumenti, Zenica, 2002, 1-3

⁵⁹ vidjeti: „MIN“ maglajske informativne novine, godina II, broj 3, štampa „Dom štampe“ Zenica, Maglaj, 1. mart 1993. godine, 1.

⁶⁰ vidjeti: „Tešnjak“, List Udruženja Tešnjaka u Zenici, godina I, broj 1, januar-siječanj 1994. godine, 1; u prvom broju se navodi da je u oktobru 1993. godine došlo do potpune blokade Tešnja, te da je zbog toga veliki broj Tešnjaka bio protjeran ili zatečen u Zenici. Zbog toga je u hotelu „Metalurg“ 9. oktobra 1993. godine osnovano Udruženje Tešnjaka u Zenici koje je odlučilo pokrenuti i zvanični list Udruženja.

⁶¹ vidjeti: „Informativni bilten 303. brdske brigade“, Zenica, januar 1993. godine, broj 1; bilten je izlazio jednom mjesečno sve do kraja rata kada je ugašen. Karakter lista je sve vrijeme bio isti, a naziv lista je dopunjavao u skladu sa promjenama naziva brigade, pa je tako već od maja 1993. godine naziv promijenjen u „Informativni bilten 303. slavne brdske brigade“, a od novembra 1994.

npr. 314. brdske brigade koja je izdavala „Brigadski ekskluzivni dnevnik rata – BEDR“,⁶² Komanda garnizona Zenica je izdavala svoj „Garnizonski informator“⁶³, a i Komanda 3. korpusa ARBiH je imala svoj glasnik „Patriotski list“.⁶⁴ Sa okončanjem rata prestaje i potreba za štampanjem i izdavanjem listova ovakvog karaktera te oni i prestaju sa radom. Nažalost, većina primjeraka ovih listova su vremenom u potpunosti uništeni, iako su predstavljali važan izvor informacija o brojnim dešavanjima tokom rata u Bosni i Hercegovini.

U periodu od kraja rata u Bosni i Hercegovini do početka novog milenijuma, štamparska djelatnost u Zenici doživljava novi zamah pa, osim „Naše riječi“, izlazi čitav niz listova različitog karaktera, a većina ih se štampa u „Domu štampe“. Međutim, vijek trajanja svih tih listova bio je relativno kratak pa je „Naša riječ“ ostala jedini list u Zenici sa dugom i kontinuiranom tradicijom izlaženja.

Zaključak

Iako korijeni štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini sežu duboku u prošlost, odnosno u prvu polovinu 16. vijeka, stvarni početak modernog štamparstva vezan je za posljednji period osmanske uprave. Prvi val ekspanzije štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini vezan je za razdoblje austro-ugarske uprave, a svoj vrhunac štamparstvo doživljava tokom socijalističkog razdoblja. Zenica se još kasnije uključila u svijet štamparstva, jer uprkos postojanju indicija da se prvi list u ovom gradu pokreće 1915. godine tj. na kraju austro-ugarske uprave, ipak prve potvrđene podatke o izlasku nekih novina vežu za međuratni period. Naime, tek 1920. godine izlazi prvi, do sada barem poznati, zenički list, satiričnog karaktera pod nazivom „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“. Izlazak ovog lista označio je početak prave male ekspanzije štamparske djelatnosti u gradu, a upravo listovi osnovani u ovom periodu bili su i okupljališta prve generacije modernih zeničkih intelektualaca koji su svojim radom unijeli dah modernosti u, još uvijek, poprilično uspavanu zeničku svakodnevicu. Tokom socijalističkog perioda Zenica se profilira u važan privredni, administrativni, sportski, naučni, kulturni ali i publicistički centar u kojem je izlazilo oko 30 novina, listova, biltena i časopisa različitog karaktera. Brzom razvoju štamparske djelatnosti u Zenici posebno je doprinijelo formiranje „Doma štampe“ koji se vremenom profilira u jedno od najvećih i najmodernijih štamparskih preduzeća u Bosni i Hercegovini. U ovom periodu osniva se i daleko najvažniji printani medij u gradu, sedmičnik „Naša riječ“, koja izlazi i danas, a koja predstavlja važnu riznicu znanja i kolektivnog pamćenja o prošlosti Zenice. Krahom socijalizma i izbijanjem rata najveći broj listova u Zenici u potpunosti prestaje sa radom, a njihov prostor privremeno popunjava vojna štampa odnosno bilteni različitih vojnih formacija smještenih u Zenici. Neposredno nakon rata, štamparska djelatnost u Zenici na kratko doživljava novi zamah u razvoju, ali već na početku novog milenijuma najveći broj listova prestaje sa štampanjem, a i nekadašnji štamparski gigant

godine korišten je naziv „Informativni bilten 303. viteške brdske brigade“. Inače, nazivi slavna i viteška u vojnoj hijerarhiji ARBiH su bili počasnog karaktera te su dodjeljivani najuspješnijim brigadama u sastavu oružanih snaga Bosne i Hercegovine.

⁶² vidjeti: „Brigadski ekskluzivni dnevnik rata – BEDR“; 314. brdska brigada, broj 14, Zenica, 30. maj 1994. godine, 1.

⁶³ vidjeti: „Garnizonski informator“, glasilo Komande garnizona Zenica, godina I, broj 2, Zenica, 15. avgust 1994. godine, 1.

⁶⁴ vidjeti: „Patriotski list“, list 3. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, Zenica, broj 40, novembar 1994. godine, 1.

„Dom štampe“ zapada u lošu ekonomsku situaciju te u konačnici i prestaje sa radom. Štamparska djelatnost u Zenici tokom 20. stoljeća imala je buran i dinamičan razvoj tokom kojeg je u ovom gradu osnovano i ugašeno oko 50 listova različitog karaktera. Iako je samo „Naša riječ“ uspjela održati svoju osnovnu djelatnost i profilirati se kao najvažniji printani medij u Zenici u 20. stoljeću, i svi ostali listovi su imali važnu ulogu u kreiranju javnog mijenja ali i u sakupljanju informacija o historiji Zenice, ali i brojnih drugih gradova u regiji. Ostaje tužna činjenica da većina brojeva pomenutih listova nije dostupna ili uopće nije sačuvana, te da je Zenica zapravo ostala bez važne historijske štampe koja je činila važan segment sveukupne kulturne baštine ovog grada.

Literatura

Izvori

1. Jalimam Salih, *Štamparska djelatnost u Zenici od početaka do 1980. godine*, Zenica
2. *Vrijeme Oslobođenja oslobađanja (2): dokumenti*, Zenica, 2002

Štampa

1. „Brigadski ekskluzivni dnevnik rata – BEDR“
2. „Delegatska tribina“
3. „Garnizonski informator“, glasilo Komande garnizona Zenica
4. „Informativni bilten 303. brdske brigade“
5. „Informativni bilten 303. slavne brdske brigade“
6. „Informativni bilten 303. viteške brdske brigade“
7. „Kapidžik – zabavno-humorističko-satirički list srpsko-hrvatske omladine“
8. „List Složene organizacije udruženog rada Rudarsko metalurškog kombinata Zenica Metalurg“
9. „MIN“ maglajske informativne novine
10. „Naša riječ“ Zenica
11. „Patriotski list“, list 3. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine
12. „Tešnjak“, List Udruženja Tešnjaka u Zenici
13. „ZE MagaZin“, petnestodnevna revija NIPP Naša riječ za srednju Bosnu
14. „Zeničanin – liberalno glasilo Zeničana“

Knjige

1. Blek Džeremi, Makrejd M. Donald, *Izučavanje istorije*, Beograd, Clio, 2007
2. Čehajić Raif, *Radio Zenica: 50 godina globalnog medija*, Sarajevo, 2020
3. *Dom štampe 1950. – 1970*, Zenica, 1975
4. *Dom Štampe 1950-2000*, Zenica, 2000
5. Džananović Mirza, *Grad u dimnjacima – Urbanizacija Zenice od 1945. do 1990. godine*, Zjenica, Zenica, 2017
6. Đulbić Mirsad, *Zenički leksikon*, Zenica, 2020
7. Gocini Đovani, *Istorija novinarstva*, Beograd, Clio, 2001
8. Jalimam Salih, *Historija Zenice*, Zenica, 2010
9. Jokačić Božo, *Radnički pokret Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1986

10. Kazazović Ćamil, *Zenica u oružanoj revoluciji*, Zenica, 1984
11. Kukić Damir, *Medijska kultura*, Zenica, 2013
12. Nuhć Muhamed, *Komuniciranje od pećinskog crteža do žive slike*, Knjiga prva, Fakultet političkih nauka, Sarajevo, 1996
13. Pejanović Đorđe, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529 – 1951*, Sarajevo, 1952
14. *Socijalistička republika Bosna i Hercegovina: separat iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb, 1983,
15. Tucaković Šemso, *Historija novinarstva i medija u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2006
16. *Zenica, društveno privredna karta*, Novinsko-izdavačko preduzeće Beograd, Pres-kliping, Beograd, 1975,

Članci

1. Babić Nikola, Radnička štampa u Bosni i Hercegovini do 1941. godine kao istorijski izvor, *Prilozi*, br. 4 (1968)
2. Labaš Danijel, Barčot Marija, Mediji i rat – etički izazov, Tiskovni mediji u Domovinskom ratu na primjeru Vukovara 1991, u: *Zbornik Vukovar '91. – istina i/ili osporavanje (između znanosti i manipulacije)*, Biblioteka ZBORNICI – Knjiga 42+, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ogranak MH Vukovar Zagreb – Vukovar, 2013
3. Džananović Mirza, „Abdići među nama – odjeci afere „Agrokomerc“ u Zenici“, *Prilozi*, br. 47 (2018)
4. Mokriš Svjetlana, Novine i njihova uloga u društvenoj zajednici, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 54, 4(2011)
5. Mučalo Marina, Novinarstvo u ratnim uvjetima, *Politička misao*, Vol XXXVI, br. 2, (1999)
6. Petranović Branko, Štampa u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu kao istorijski izvor, *Istoriografija i revolucija*, Prosveta, Beograd, 1984

Internet

1. <http://www.jusp-jasenovac.hr/default.aspx?sid=7618>
2. <http://www.infobiro.ba/>
3. <https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine>
4. <http://www.unilib.rs/istorijske-novine/pregled-lat>
5. <http://dnc.nsk.hr/newspapers/Search.aspx>,
<https://library.foi.hr/lib/booksearch.php?B=1&H=&E=E9999&o=gg&K=B&D=3&V=EGN>

PRINTING AND JOURNALISM IN ZENICA IN THE XX CENTURY

Abstract

In contemporary historiography the historical press is recognized as a very important source of information on various aspects of life in a particular social community. Although the printing activity in Zenica appears relatively late, both in comparison with other cities in Bosnia and Herzegovina, and even

more so in the wider regional, European and world context, there is still a long tradition of publishing newspapers of different quality and character. The paper follows the development of the printing industry in Zenica from the publication of the first paper in 1920 until the end of the 20th century, and tries to determine the context of the emergence and disappearance of individual newspapers that were published in this city.

Key words: *Zenica, printing, journalism, socialism, „Naša riječ“*